

ZEYDÎ KELAMCI KÂSİM B. İBRÂHİM ER-RESSÎ'NİN HİRİSTİYANLIK ELEŞTİRİSİ

İsmail BULUT

Yrd. Doç. Dr., Atatürk Ü. İlahiyat Fakültesi
ismail.bulut@atauni.edu.tr

Öz

İslâm'ın ilk çağlarından itibaren Müslümanlar, diğer dinlere ilgi duymuşlar ve sistemli bir şekilde onları tanıma girişimlerinde bulunmuşlardır. Ayrıca Kur'an'ın, Hz. İsa, teslis, ruhbanlık gibi Hıristiyan temel olgularına yönelik teolojik eleştirileri, Müslümanların Hıristiyanlığa olan ilgilerini artırmıştır. Hz. Peygamber'den sonra Müslümanların yeni topraklarda karşılaştıkları Hıristiyanlarla olan teolojik diyalog ve tartışmaları reddiye türü eserlerin ortaya çıkmasına neden olmuştur. İslam inançlarını sistematize eden ve ona yönelik eleştiri ve saldırılara karşı savunma gayreti içerisinde olan kelimciler, Müslümanlarla Hıristiyanlar arasında yaşanan teolojik tartışma ve reddiye sürecinde etkin bir görev icra etmişlerdir. Hicrî III. asırda yaşayan ve daha sonraki dönemlerdeki düşünce oluşumlarına katkı sağlayan Kâsım b. İbrâhim er-Ressî, reddiye geleneğinde ilk örneklerden biri olarak öne çıkmaktadır. Bu çalışmada Mu'tezilî gelenekten gelen Ressî'nin hem Hıristiyan kültürü hem de İslam kelâmı üzerindeki birikimini gösteren reddiyesi bağlamında başta Tanrı tasavvuru olmak üzere Hıristiyan ilahiyatına yönelik eleştirileri ele alınarak değerlendirilmiş, eleştiride kullandığı metotları ve reddiye geleneğindeki yeri ortaya konulmaya çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Kâsım b. İbrâhim er-Ressî; İslam; Hıristiyanlık; Teolojik Tartışma; Reddiye.

CRITIQUES OF ZAYDI MUTAKALLİM KÂSİM B. İBRÂHİM ER-RESSÎ ON CHRISTIANITY

Abstract

Theological criticism of Qur'an towards Christian basic facts such as Jesus, the Trinity, and clergy increased the interest of Muslims to Christianity. After the Prophet, Muslims with Christian theological dialogue and debate that they faced in the new land led to the emergence of a kind of work named refutation. Theologians that systematized the Islamic faith and became in the defensive effort against criticism and attacks played an effective role in the process of theological discussions and refutation between Christians and Muslims. Kâsım b. İbrâhim er-Ressî that lived in Hijri III seemed to emerge as one of the first examples in the tradition of refutation. In this study, criticism of Christian theology primarily including God perception in the context of refutation that showed the accumulation of both the Christian tradition and culture of Ressî was analyzed and the place in refutation tradition were tried to put forward.

Keywords: Kâsım b. İbrâhim Er-Ressî; Islam; Christianity; Theological Discussion; Refutation.

Giriş

Tarih boyunca birbirine komşu olan, bazen de aynı coğrafyayı paylaşan Müslümanlarla Hıristiyanların, günlük yaşamda ortak paylaşımlarının yanında, dinî gelenek ve inanç konularında da fikir alışverişinde oldukları görülmektedir. Bu süreçte her iki taraf kendi doktrinlerinin üstünlüğünü ve doğruluğunu göstermeye çalışmışlardır. Müslümanlar ile Hıristiyanlar arasında yaşanan karşılıklı kültürel ve dini etkileşim, kendi dini söylemlerini, kutsal kitaplarına referansta bulunarak sağlam temellere dayandırma geleneğini de başlatmıştır.

Hız. Peygamber'in Necranlılarla yaptığı teolojik tartışmayla başlayan Hıristiyan-Müslüman diyalogu, sonraki dönemlerde devlet yöneticileri nezaretinde din adamları arasında yapılan münazaralar ve mektuplaşmalar yoluyla devam etmiştir. Bu süreçte karşılıklı reddiyeler yazılmıştır. Ayrıca, asırlardır süregelen mezhep kavgalarından bunalarak İslam'ı tercih etmiş olan mühtediler İslam imanının ilk heyecanı içinde hemen eski dinlerini tenkit mahiyetinde bir takım risaleler de kaleme almışlardır.¹ H. III. asırdan itibaren tartışılan konular ve geliştirilen metotlar oldukça zengin bir reddiye literatürünün² oluşmasına neden olmuştur. Hız. Peygamber döneminde çoğunlukla diyaloga dayalı ilişkiler, sonraki dönemde kelam vb. ilim dallarının ortaya çıkmasıyla karşılıklı tartışma şekline bırakmıştır.³

İlk dönemlerden itibaren vahyi geleneğe sahip bu iki öğreti temsilcilerinin, dinî esaslar üzerinde girdikleri teolojik tartışmalar zengin bir reddiye literatürünü ortaya çıkarmıştır. Hıristiyan apolojetik yazarların ilk dönemlerden itibaren yazdıkları reddiyelerde genel olarak, Kur'an'ın Hız. Muhammed'in vahiy dışı kaynaklardan derlediği bir metin olduğu, Kur'an'daki kıssalar başta olmak üzere ortak olay ve konulara Yahudi veya Hıristiyan dinî literatürünün ağırlıklı olarak kaynaklık ettiği şeklinde farklı iddialar ileri sürülmüştür.⁴ Müslüman-Hıristiyan tartışmalarının en eski belgelerinin Süryanice, Grekçe, Kıptîce ve Arapça olarak Hıristiyanlar tarafından yazıldığı, Müslümanların ise H. III. asırdan itibaren bu alanda

¹ İbrahim Kaplan, "Erken Dönem Müslüman-Hıristiyan Teolojik İlişkileri", (doktora tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2006), s. 92, 97.

² Hıristiyanlara yönelik reddiyelerle ilgili başlıca çalışmalar için bkz. Abdulmecid Şerefi, *El-Fikru'l-İslâmî Fi'r-Red ale'n-Nasârâ ilâ Nihâyeti Karnî'r-Rabi'l-Âşir*, (Tunus: 1986); Muhammed Abdullah Şarkâvî, *el-Muhtâr fi'r-Redd ale'n-Nasârâ*, (Beyrut: Dârul-Cil, 1991); Ebu İsa Muhammed b. Harun Varrak, "er-Redd ale't-Teslis", *Anti-Christian Polemic in Early Islam; Abu İsa al-Warrâq Against the Trinity*, ed. and trans., David Thomas, (New York: Cambridge University Press, 1992); Mehmet Aydın, *Müslümanların Hıristiyanlara Karşı Yazdığı Reddiyeler ve Tartışma Konuları*, (Ankara: TDV, 1998); J. M. Gaudeul, *Encounters & Clashes: Islam and Christianity in History*, (Roma: 2000); İbrahim Kaplan, *İslâm'a Göre Hıristiyanlık: Erken Dönem İslâm Kaynaklarında Hıristiyanlık Üzerine Değerlendirmeler*, (İstanbul: IQ Kültür Sanat, 2008).

³ Cengiz Batuk, "Reddiye/Polemik Geleneği ve Mevlânâ'nın Hıristiyanlık Algısı", *Tasavvuf İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi*, 8/20 (2007): 41.

⁴ Mustafa Sinanoğlu, "Reddiye", *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, XXXIV, 520.

çalışmalar kaleme aldığı görülmektedir.⁵ Bu eserlerin temel tezinin, en son gönderilen İslâm dininin tek geçerli din olduğunu göstermek ve ona yönelik eleştirilere cevap vermek, bununla birlikte diğer dinlerin tahrife uğradığını ortaya koymak şeklinde olduğu söylenebilir.

Hız. Peygamber sonrası dönemdeki tartışmaların Hıristiyan tarafındaki ilk ve en önemli temsilcilerinden biri Yuhanna Dımaşki (M.675-753)'dir. Onun teolojik delilleri Theodore Ebu Kurra (740-825) tarafından geliştirilerek devam ettirilmiştir. Daha sonraları Abdullah b. İsmail el-Haşimî (ö.820) ile Abdu'l Mesih İshak el-Kindî ve Nesturi patriği Timotheus (Catholicos Timoty I) (728-823) ile Halife Mehdi (775-823) arasında karşılıklı yazılan risalelerle tartışmalar süregelmiştir.⁶

Hıristiyanlara yönelik teolojik eleştirilerde, Ali b. Rabbân et-Taberî (ö. 247/861), Kâsım b. İbrahim er-Ressî (ö. 246/860), Câhız (ö. 255/869), Cüveynî (ö.478/1058), Gazzâlî (ö. 505/1111) gibi kalamcılar, müstakil reddiye⁷ kaleme almakla birlikte, birçoğu sistematik kalam eserlerinde aynı konuyu ele almış ve eleştirmiştir.⁸ İslam inanç ilkelerini sistemli biçimde ortaya koymaya çalışan kalamcılar, dine yönelik eleştirilere cevap verme ve saldırılara karşı koyma görevini de üstlenmişlerdir. İslam coğrafyasının genişlemesi, Müslümanlara karşılaştıkları farklı dinlerin teolojik sistemlerini inceleme fırsatını doğurmuştur. Ayrıca bu durum İslam'a yöneltilen eleştirilere karşı savunma becerisi kazandırdığı gibi, inanç ilkelerini sağlam temellere dayandırma ihtiyacını da ortaya çıkarmıştır.⁹ Bu anlamda, başlangıçta dinî akideleri oluşturan konular (mesâil) aynı kalırken, bu akidelere mebdde teşkil edenler (vesâil) zaman içinde değişime uğramış, İslâm'ın mükemmel ve evrensel bir din olduğunu ortaya koyma sadedinde Hıristiyanlık, İslâm'ın karşısında duran bir inanç sistemi olarak araştırma konusu yapılmıştır.¹⁰

Yeni fethedilen bölgelerin çok kültürlü ve çok dinli yapısı, Müslümanların bu şartlar altında yeni tutum takınmalarını ve bölgeye uygun yaşam tarzı geliştirmelerini zorunlu kılmıştır. Pek çok din ve Tanrı tasavvuruyla karşılaşan Müslümanlar, İslâm'ın ilkelerini ve Tanrı tasavvurunu diğer öğretilerin ilkeleriyle mukayese ederek açıklamaya çalışmışlardır. Bu durum onların dini söylemlerinin altyapısını güçlendirme ve sağlam delillere dayandırma çalışmasına yönelmiştir. Bölgede en çok müntesibi olması

⁵ Ömer Faruk Harman, 'Hıristiyanların İslâm'a Bakışı', *Asrımızda Müslüman-Hıristiyan Münasebetleri*, (İstanbul: 1993), s. 97.

⁶ Aydın, *Müslümanların Hıristiyanlara Karşı Yazdığı Reddiyeler*, s. 36.

⁷ Sinanoğlu, "Reddiye", 520.

⁸ Örneğin, Mâtürîdî'nin Hıristiyanların Tanrı anlayışlarına yönelik müstakil bir reddiyesi olmamakla birlikte, eserlerinde yeri geldikçe bu telâkkileri naklederek eleştirdiği görülmektedir. (Musa Koçar, "Mâtürîdî'nin Hıristiyanların Tanrı Anlayışına Yöneltilmiş Eleştiriler", *Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 18/1 (2007): 15-26).

⁹ Fadıl Aygan, "Mâtürîdî Kelamcı Şemsüddin es-Semerkandî'nin Hıristiyanlık Eleştirisi", *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 46 (2014): 128.

¹⁰ Kaplan, *Erken Dönem Müslüman-Hıristiyan Teolojik İlişkileri*, s. 80.

nedeniyle, Melkit, Nesturî ve Yakubî mezhepleri şahsında tenkitlerin çoğu Hıristiyanlığa yöneltilmiştir.¹¹

Müslümanlar, İslam dininin yayıldığı coğrafi ve kültürel çevrede bulunan çeşitli din, felsefe ve kültürlerle yüzleşirken, tevhit inancına aykırı inanç ve anlayışlarla da mücadele etmek durumunda kalmışlardır. Bunlardan özellikle, Hıristiyanların Tanrı tasavvurundaki tevhide aykırı unsurlar, kelâm bilgileri tarafından eleştiriyeye tabi tutulmuştur.¹² Müslüman âlimler, Kur'an'ı temel alarak geliştirdikleri söylemlerle, genel olarak İslâmî öğretilere aykırı Hıristiyan inançlarını ele almış ve bu öğretilere ciddi teolojik eleştiriler yöneltmişlerdir. Bu bağlamda Müslümanların Hıristiyanlara yönelik yazmış oldukları reddiyelerde teslis ve enkarnasyon merkezde bulunmakla birlikte, tahrif, kefare, çarmıh ve tebşirat gibi konular da yer almıştır.

Kelâmcıların Hıristiyanlığa yönelik eleştirilerinin merkezinde Tanrı tasavvurunun yer aldığı görülmektedir. Onlar, Kur'an'ın en temel ilkesi olan Allah'ın mutlak birliği (tevhit) ilkesini reddeden bütün anlayışlara cevap verme gibi en temel itikadî sebebi göz önünde bulundurarak aşkın bir Tanrı anlayışı ilkesinden hareket etmişlerdir. Bu tasavvura aykırı olan düalist ve antropomorfist Tanrı tasavvurlarını reddettikleri gibi, İsa'yı Tanrının enkarne olmuş hali olarak değerlendiren Hıristiyan kristolojisini de ciddi bir şekilde eleştiriyeye tabi tutmuşlardır. Bu eleştirilerin odak noktasını ise teslis ve enkarnasyon oluşturmuştur. Bununla birlikte Hz. İsa'nın tebliğ ettiği sahih bir din olarak ortaya çıkan Hıristiyanlığın tarihi süreçte yaşadığı değişim ve dönüşümü ortaya koyma amacıyla Hıristiyanlık tarihini de irdeledikleri görülmektedir.¹³

Kur'an esaslarını temel alan reddiyelerde, başlıca iki temel metodun kullanıldığı görülmektedir:

Birincisi, nakli metot çerçevesinde, Hz. İsa'nın tebliğinin aslında bulunmayan olgular üzerine vurgu yapılarak mevcut Hıristiyan doktrinleri ile İncil arasındaki çelişkileri ortaya koymak.

İkincisi ise, akli metot kapsamında, Hıristiyan inançlarındaki akli ve mantıkî tutarsızlıkları göstermeye çalışmak. Müslümanların kaleme aldığı geniş reddiye literatüründe temel amacın, İslâm inancında olduğu gibi katıksız ve gerçek bir monoteizmi desteklemektir. Bu nedenle reddiyelerdeki söylemlerin 'polemik' yönünün yanında, 'apolojetik' yani İslâm inançlarını savunma yönü de bulunmaktadır.¹⁴

¹¹ Kaplan, *Erken Dönem Müslüman-Hıristiyan Teolojik İlişkileri*, s. 93-94.

¹² Koçar, "Mâtürîdî'nin Hıristiyanların Tanrı Anlayışına Yöneltilmiş Eleştiriler", 16.

¹³ Aygan, "Mâtürîdî Kelâmcı Şemsüddin es-Semerkindî'nin Hıristiyanlık Eleştirisi", 128.

¹⁴ Lejla Demiri, "İslâm Kelâmcılarına göre Hıristiyanlık: -Kadı Abdülcebbar Örneği-", *Köprü Dergisi*, 93, (Kış 2006),

Hıristiyanlığı eleştiren kelimacılar, bizzat Hıristiyan inançlarından hareket ederek muhataplarının iddialarını çürütmeye çalışmış, farklı doktrinlerini gözden geçirerek aralarındaki tutarsızlıkları göstermeye uğraşmışlardır. Örneğin Mesih'in ulûhiyetinin ne vahiyle ne de saf akılla savunulamaz olduğunu bütün çıplaklığı ile ortaya koymaya çalışmışlardır. Diğer yandan kelimacıların, İsa'nın ulûhiyeti ve Hıristiyan teolojisini tenkitte, savunma metotlarının temel taşı ulûhiyet kavramını merkez alan İslam düşüncesi olmuştur.¹⁵

İnsanlık tarihi sürecinde toplumların, en doğru ve en gerçek din olduğu düşüncesiyle dinlerini diğerlerinden üstün göstermeye çalıştıkları gözlemlenmiştir. Bununla birlikte, yegâne kurtuluş yolu olmak adına ortaya çıkan dinler, kendinden önce çıkan sistemleri lağvederek, sonrakileri de eleştirel tarzda reddedip kendi dini ilkelerini savunmacı bir tarzda diğerlerinden üstün ve farklı tutarak kendine ait kurtuluş kutsalını geliştirmektedirler. Nitekim İslam dini, sunmuş olduğu inanç ve uygulama sistemi arasında kurumsallık bakımından mantıklı ve sistemli bir zincir ortaya koymuş bağımsız ve evrensel bir dindir. Bu nedenle İslam dini, Yahudilik ve Hıristiyanlık gibi diğer dinlerin muharref yönlerini reddederek, kendisini savunmacı bir tarzda sunar ve yegâneliğini kesin bir biçimde tartışmasız kabul eder.¹⁶

Diğer taraftan, evrensel nitelikte yeni ortaya çıkan bir din, ilkelerini veya karizmasını zedeleyecek her türlü tutum ve davranışı asla barındırmak istemez. Dini otoritesinin yerleştirebilmesi için, kendisine yönelik aykırı ve karşıt nitelendirmeler konusunda reddiyeci bir yaklaşım göstermek durumundadır. Nitekim bütün kutsal kitaplarda görüldüğü gibi, dinlerin hedef kitlelere karşı apolojetik veya reddiyeci-savunmacı bir tutum ile meydan okuduğu görülmektedir.¹⁷ Yazılan reddiyelerde bu tutumun dinlerin müntesipleri tarafından özdeşleştirildiği açık bir şekilde görülmektedir. Yahudilik ve Hıristiyanlık gibi aynı ilahi kaynağa dayanan İslam dininin, en son gönderilen din kimliğiyle öncekilerini neshettiği düşüncesi, Müslümanların takındığı tutumu etkilemiş görünmektedir.

1. Kâsım b. İbrahim er-Ressî'nin Yaşadığı Ortam

Ressî, İslam düşünce tarihinde çok önemli yeri olan Abbasi döneminde, Harun er-Reşid (170/786) ve el-Mütevekkil (247/861)'in iktidarda olduğu yıllarda yaşamıştır. Abbasiler dönemi, İslami bilimlerin geliştiği, Kelâm'ın sistemleştiği, farklı düşüncelere karşı İslam inancını savunmak amacıyla

<http://www.koprudergisi.com/index.asp?Bolum=EskiSayilar&Goster=Yazi&YaziNo=747>, (erişim: 21 Ekim 2015).

¹⁵ Mehmet Aydın, "Ebu Hâmid Muhammed b. Muhammed el-Gazâlî ve er-Reddû'l-Cemil li-İlâhiyeti İsa bi Sarhi'l-İncil", *İslami Araştırmalar Dergisi*, 13/3-4 (2000): 481-482.

¹⁶ Mustafa Ünal, "Kur'an'da Hıristiyanlara Yönelik Teolojik Eleştirilerin Fenomenolojisi", *Müslümanlar ve Diğer Din Mensupları*, (Ankara: TDTD., 2004), s. 214.

¹⁷ Ünal, "Kur'an'da Hıristiyanlara Yönelik Teolojik Eleştirilerin Fenomenolojisi", 216.

birçok eserin yazıldığı bir dönemdir. Bu dönemde ilmi çalışmaların iktidar tarafından desteklendiği, çeşitli grupların görüşlerini tartıştığı ortamların oluşturulduğu, akla ve görüşlerin sağlam delillerle desteklenmesine önem verildiği görülmektedir. Yine bu dönemde çeşitli eserlerin temin edilip Arapçaya tercüme edildiği ve diğer ilmi faaliyetlerin yürütüldüğü Beytü'l-Hikme bilim merkezi olarak öne çıktığı bilinmektedir.¹⁸

Aynı zamanda çok sayıda itikadî fırkanın ortaya çıktığı bu zamanın düşünce ve bilimsel faaliyetler açısından oldukça renkli ve zengin bir ortama sahip olduğu görülmektedir. Genel olarak Mu'tezile'nin görüşlerinin hâkim olduğu bu çevrede çeşitli din ve mezheplerin görüşlerini ortaya koyduğu da görülmektedir.¹⁹ Böyle bir ortamda İslam inancını sağlam temellere dayandırmayı ve ona yönelik tehdit ve şüphelere karşı savunmayı bir görev addeden Müslüman âlimleri çok sayıda eser kaleme almışlardır.

Ressî, Zeydiyye kelam anlayışını, akli bir çizgi doğrultusunda ilk sistematize eden kişi ve Zeyd b. Ali'den sonra ikinci sırada Zeydiyye mezhebinin kurucuları arasında görülmektedir.²⁰ Zeydiyye ile Mu'tezile arasında inanç sorunlarına getirdiği yorumlarda yakın bir ilişki ve görüş benzerliği bulunmaktadır. Zeydiyye, akli inanç konularının temeline yerleştirmiş ve Kur'an'ı da bu yaklaşımla yorumlamıştır.²¹ Mevzu hadislere ve akla aykırı gördüğü bazı konulara eleştirel bir yaklaşım sergilemiştir.²² Erken Abbasî döneminin büyük Mu'tezlî âlimleriyle çağdaş olan Ressî'nin kelami konulara yaklaşımı bazı farklılıklar²³ olsa da Mu'tezilî âlimlerin yaklaşımı gibidir.²⁴ Hatta o, döneminin Zeydîler arasında Mu'tezilîlerle pek çok konuda paralel anlayış sergileyen tek Zeydîdir. Bu nedenle kendinden sonraki Zeydiyyenin Mu'tezlî prensipleri benimsemesine zemin hazırlamıştır.²⁵

Kelam konularında çok defa Mu'tezile'nin görüşlerini benimsemesine rağmen tutarsız kabul ettiği bazı fikirlerini de eleştirmiştir. İlahi sıfatlar, adi

¹⁸ Mehmet Ümit, *Zeydiyye-Mu'tezile Etkileşimi ve Kasım er-Ressî*, (İstanbul: İSAM, 2010), s. 184-185.

¹⁹ Hakkı Dursun Yıldız, "Abbasiler", *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, I, 31-48.

²⁰ Yusuf Gökâl, "Zeydiyye Mezhebinin Doğuşu, Teşekkül Süreci ve Tarihiçesi", *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 7/2 (2007): 71.

²¹ Resul Öztürk, *Kâsım er-Ressî ve Zeydiyye Kelâmı*, (Van: Ahenk 2008), s. 39.

²² Ressî'nin şu ifadeleri akla ve Kur'an'a önem veren yaklaşımını açıkça ortaya koymaktadır: "Peygambere isnat edilen mevzu rivayetler konusunda başkasını değil, Kitabı (Kur'an'ı) dinle ve Allah'ın kulları hakkındaki hükmüyle yetin. Eğer Kur'an'ı ve onun hidayetini dinlersen, o zaman varlıklar hakkındaki bilgin ölümlerden kaçır ve dirilere karışır. Böylece hayatın güzel tadını bulmuş olursun." (Ressî, *'ed-Delîlül-Kebîr Mecmu'u Kutub ve Resâil el-İmâm el-Kâsım b. İbrahim er-Ressî*, Thk., Abdulkerim Ahmed Cedban, (San'a: Dâru'l-Hikmeti'l-Yemâniyye, 2001), I, 240).

²³ Kâsım er-Ressî'nin Mu'tezile'den farklı düşündüğü konular için bkz.: Wilferd Madelung, "İmam Kasım b. İbrahim ve Mu'tezilîlik", çev., Mehmet Ümit, *Gazi Üniversitesi Çorum İlahiyat Fakültesi Dergisi*, I (2002): 394-406.

²⁴ Öztürk, *Kâsım er-Ressî ve Zeydiyye Kelâmı*, s. 209-211.

²⁵ Ümit, *Zeydiyye-Mu'tezile Etkileşimi*, s. 219-220.

ve büyük günah işleyenlerle ilgili meselelerde Mu'tezile'ye eleştiriler yönelten Ressî, bu konularda Mu'tezile'den farklı düşünceler ortaya koymuştur.²⁶ Ressî, akılcı bir yaklaşımla, mezhep esasları Mu'tezile'ye benzer şekilde tasnif etmiştir. Onun, "bu beş esası bilmeyen cahildir" diyerek maddeleştirdiği görüşleri, Zeydiyye'nin mezhep esaslarının ilk tezahürü olarak görülmektedir. Bu beş esastan ilk üçü Mutezile'nin tevhid, adalet ve el-va'd ve'l-void prensibiyle örtüşmektedir.²⁷

Kasım Ressî, özellikle Mısır'da bulunduğu sürede sadece İslam'ı ve Müslüman grupları değil aynı zamanda Hıristiyanlık, Senevîlik, Maniheizm gibi diğer din ve felsefeleri de inceleme fırsatı bulmuş ve dönemin düşünce atmosferinden oldukça yararlanmıştı. Ayrıca zamanındaki grupların İslam'a aykırı fikirlerini reddetmeye çalışmış ve onlara karşı dini savunmaya gayret göstermiştir. Bu uğurda ortaya konulan çabayı ilmî cihat olarak değerlendiren Ressî, ilmî cihadı Allah yolunda yapılan cihadın başlangıcı ve usulu'd-din ilminin en önemli unsurlarından biri olarak görmüştür.²⁸

Ressî'nin Mısır'da yaşadığı dönemde farklı din ve kültürden insanlarla ilişkide bulunması, onun düşünce dünyasında büyük etki doğurmuştur. Bu dönemde Yahudi ve Hıristiyan kutsal kitaplarını ve Hıristiyan teolojik ve felsefi eserlerini incelemiş, Müslüman ve gayri Müslim âlimlerle ilmî tartışmalarda bulunmuştur. Ressî'nin bilimsel altyapısının sağlamlığının, döneminin bütün dini anlayışlarında söz sahibi olmasına, farklı görüşlerden yararlanmasına katkı sağladığı söylenebilir.²⁹ Nitekim onun hür irade konusundaki görüşlerinde Hıristiyan teolojisinden etkilendiği ileri sürülmektedir.³⁰

Hicrî III. asır gibi düşünce tarihi açısından erken sayılan bir dönemde yaşamış olması daha sonraki dönemlerdeki düşünce oluşumlarına katkı sağlamıştır.³¹ Geniş bir bilgi birikimine sahip olan Ressî'nin, Kur'an'la birlikte Tevrat, İncil ve Zebur'un tevilini yapabilecek yetkinliğe sahip olduğu belirtilmektedir.³² Ressî'nin Hıristiyanlığa olan hâkimiyeti, Hıristiyan

²⁶ Muhammed Aruçi, "Ressî", *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, XXXIV, 587-588.

²⁷ Ümit, *Zeydiyye-Mutezile Etkileşimi*, s. 202-216; Yusuf Gökalp, *Zeydilik ve Yemen'de Yayılışı*, (doktora tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2006), s. 69.

²⁸ Abdülkerim Ahmed Cedbân, *Giriş' Mecmu'u Kutub ve Resâil el-İmâm el-Kâsım b. İbrahim er-Ressî*, thk., Abdülkerim Ahmed Cedban, (San'a: Dâru'l-Hikmeti'l-Yemâniyye, 2001), I, 46.

²⁹ Öztürk, *Kâsım er-Ressî ve Zeydiyye Kelâmı*, s. 44-45.

³⁰ Wilferd Madelung, "Kâsım b. İbrahim ve Hıristiyan Teolojisi", çev., Mehmet Ümit, *Çorum İlahiyat Fakültesi Dergisi*, II (2002): 334.

³¹ Zeydiyye mezhebinin İslam düşüncesine başta Ressî olmak üzere, yetiştirdikleri ilim adamları ve ortaya koydukları eserlerle büyük katkı sağlamışlardır. Oldukça erken dönemlerden itibaren yazılan ve günümüze kadar titizlikle korunan eserleriyle İslam fikir hayatına büyük bir canlılık kazandırmışlar ve özellikle erken dönem tarihini aydınlatma açısından sonraki dönemlere büyük bir miras bırakmışlardır. (Yusuf Gökalp, "Zeydiyye Mezhebinin Görüşleri, Kültürel Mirası ve İslam Düşüncesine Katkıları", *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 7/2 (2007): 109-110).

³² Cedban, 'Giriş', I, 30.

teolojisine yönelik eleştirilerini üst düzeye çıkartmıştır. Reddiyesinde ve diğer eserlerinde İncil'den yaptığı geniş alıntılar oldukça dikkat çekicidir. Bu alıntılar, onun tarzının karakteristiği olan kafiyeli nesrini içermekte ve Kitâb-ı Mukaddes'in Arapça tercümesinden doğrudan kopya edilmediğini göstermektedir.³³ Mu'tezilî gelenekten gelen Ressî'nin hem Hıristiyanlık kültürü hem de İslam kelamı üzerindeki birikimi, Hıristiyanlığa yönelik kaleme aldığı reddiyesini daha değerli ve anlamlı kılmakta, reddiye geleneğinde ona mümtaz bir yer ayırmaktadır.

2. Kâsım b. İbrahim er-Ressî'nin Hıristiyanlık Eleştirisinde Kullandığı Metotlar

Ressî'nin Hıristiyanlık ve diğer bazı dini gruplara karşı dini savunma amacıyla yazdığı eserlerinde³⁴ kitap ve sünnete dayanan akli yöntemi kullandığı, sarıh aklı Yunan felsefi yönteminden ayrı değerlendirdiği anlaşılmaktadır. Çünkü o, sahih naklin şüphe ve yanlışlardan selim olan sarıh akılla çelişmediğinden emin olunması gerektiğini söylemektedir.³⁵ Eserlerinde geleneksel diyalojik soru-cevap tarzını benimseyen Ressî, meseleleri ele alırken delillerle tartışma metodunu kullanmıştır. Onun ilmî tartışma ve mücadelelerinde karşı tarafı ikna etmek ve kendi gerçeğini benimsetmek için delile karşı delil ileri sürdüğü, iknai-cedel metodunu kullandığı görülmektedir. Tartışmalardaki üslubu açık, anlaşılır ve çeşitli izah ve delillerle donanmış biçimdedir. Özenle seçtiği kelimeler delillerini açıklayıcı niteliktedir. Tartışmalarda kullandığı akli ve mantıki delilleri tümevarım metoduyla ortaya koymaya çalışmıştır. Tercüme faaliyetlerinin yoğun olduğu dönemde yaşamış olması Yunan ve şark felsefesine hâkim olma kazanımını sağlamıştır.³⁶

³³ Madelung, "Kâsım b. İbrahim ve Hıristiyan Teolojisi", 332.

³⁴ Ressî'nin Hıristiyanlığa ilişkin kaleme aldığı, 'er-Reddu ala'n-Nasâra'nın beş yazma nüshası mevcuttur. Bunlardan dördü Milano'daki Ambrosiana, biri de Berlin'deki Reale Kütüphanesi'nde bulunmaktadır. Ressî'nin bu reddiyesi Di Matteo tarafından, "Confuzatione Contrai Cristani Dello Zaydita al-Kâsım b. İbrahim" ismiyle *Rivista Delgi Studi Orientali 1921-1922 Yıllığı*, ss. 301-364'te yayınlanmıştır. Di Matteo, reddiyesinin Arapça metninden önce dört sayfalık İtalyanca bir Mukaddime koymuştur. (Bkz., Aydın, *Reddiyeler*, 41). Kâsım b. İbrahim'in bu reddiyesi, onun tüm eserlerinin toplandığı, *Mecmu'u Kütübü ve'r-Resâil li'l-İmam el-Kâsım b. İbrahim er-Ressî*, thk. Abdülkerim Ahmed Cedbân, (San'a: Dâru'l-Hikmeti'l-Yemâniyye, 2001), 389-442 sayfaları arasında yayınlanmıştır.

Bu çalışmada, söz konusu iki ciltlik eserin I. cildinin 389-442 sayfaları arasında yer alan risalesi esas alınmıştır.

Ressî, bu risale dışında, metot ve ele aldığı konular açısından benzer niteliğe sahip, tevhid inancının merkezinde İslam inanç ilkelerini savunmak amacıyla birçok risale de kaleme almıştır. 'Usûlu'l-Adl ve't-Tevhîd', 'Ed-Delîlu'l-Kebîr', 'Ed-Delîlu's-Sağîr', 'Münâzarâtun mea'l-Mülhid', 'Er-Reddu ale'z-Zındık İbn Mukaffâ', 'Kitâbu'l-Müsterşid'. Bu risaleler, *Mecmu'u Kütübü ve'r-Resâil li'l-İmam el-Kâsım b. İbrahim er-Ressî*, adlı eserde neşredilmiştir.

³⁵ Cedbân, 'Giriş', I, 49.

³⁶ Cedbân, 'Giriş', I, 46.

Ressî'nin, muhatapları ile yaptığı münazaralarda ve yazdığı reddiyelerde tartışma kurallarına özen gösterdiği görülmektedir. Adaletli olmanın önemine sıklıkla vurgu yapması, diyalogun düzeyini artırdığı gibi, aynı zamanda rakibini de önemseydiğini göstermektedir. Dolayısıyla tüm bunlar, ilmî gücüne ve savunduğu değerlerin sağlamlığına son derecede güvenmekte olduğunu göstermektedir. Nitekim bir mülhitle yaptığı tartışmada söz konusu yaklaşımını görmek mümkündür. Mülhitle tartışmadan önce ona şu tavsiyelerde bulunur: "Önce sen sor ve cevabımı iyice dinle, meseleyi değerlendirirken insaf³⁷ ol, aklen bulunabilen açık delili olan gerçekleri görmezden gelerek haksızlık etme, bilgi ve konumuna güvenerek asla kibirlenme, akla ve mantığa dayalı iddialar ileri sür ki olanlara cevap vereyim. Allah'a sığınırım, O'na tevekkül ederim. O bana yeter, O ne güzel vekildir."³⁸

Ressî'nin münazara yaptığı rakibine söz hakkı vererek onu önemseydiği, kendini beğenen, kibirli olanlarla da tartışmayı anlamsız gördüğü anlaşılmaktadır. O, hatırlattığı kurallar dışında gerçekleştirilecek bir münazaranın olumlu sonuç vermeyeceğini, önyargılı ve cahil olan kimselerle tartışılmaması gerektiğini savunmaktadır.³⁹ Çünkü böyle bir toplulukta veya bir yerde peşin hükümle dine atıp tutana karşı her hangi bir söz söylemek, körü körüne ve faydasız yere uğraşmaya, araları açmaya, düşmanlıkları pekiştirmeye sürükler. Kur'an, işte böyle mücadeleden sakındırır. Öyle yerde susmayı, hiç bir şey söylememeyi ve gerekirse yavaşça, sezdirmeden oradan ayrılmayı öngörür.⁴⁰

Ayrıca eleştiri ve münazaralarında insaf³⁷ olma kavramını sık sık ön plana çıkaran Ressî'nin tartışma etiğine oldukça dikkat ettiği şu sözlerinde görülmektedir: "Rakibime söylediğim şeylerde kendisi için delil olabileceğini açıklamak gerekir. Tüm yönleriyle şeffaf olmak, hakkı teslim etmek, savunulan şeyin olumlu-olumsuz tüm yönlerini ortaya koymak gerekir. Kumazlık yaparak rakibin eksikliklerini ve açığını onu ezmek için kullanmamalıdır. Sonra onlarla Hak üzerinde en güzel ve en belîğ bir şekilde mücadele ediyoruz. Rabbimiz ve Rablerinin yoluna açık hikmetle ve delille çağırıyoruz, güzel belîğ nasihatte bulunuyoruz."⁴¹

Ressî'nin ileri sürdüğü tezlerine dayanak olarak aldığı gibi, tartışma ve eleştiri üslubu konusunda Kur'an'ın tavsiyelerine⁴² riayet ettiği anlaşılmaktadır. Kur'an, önce davanın iyi bilinmesini ön görüp münakaşada

³⁷ İnsaf: Acımaya, vicdana veya mantığa dayanan adalet. (TDK Güncel Türkçe Sözlük).

³⁸ Ressî, 'Münazaratü Mea'l-Mülhid', I, 293.

³⁹ Ressî, 'ed-Delailü's-Sağîr', I, 277.

⁴⁰ Hüseyin Atay, "Kur'an'a Göre Münazara Metodu", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 17/1 (1969): 275.

⁴¹ Ressî, 'er-Reddu ala'n-Nasâra', I, 403.

⁴² "Bütün insanlığı hikmetle ve güzel öğütle Rabbinin yoluna çağır ve onlarla en güzel, en inandırıcı yöntemlerle tartış; şüphesiz, O'nun yolundan kimin saptığını en iyi bilen sentin Rabbindir ve yine doğru yola erişenleri de en iyi bilen O'dur." (Nahl 16/125).

karşısındakinden kesin delil istediği gibi, kendisi de kesin delil göstermesini bilen kimselerin davasına sahip çıkabileceğini anlatır.⁴³

Hıristiyanlarla birlikte toplumun birçok kesimi ile düzeyli ve belirli bir yöntem çerçevesinde münazara yapan Ressî, farklı din mensuplarıyla tartışırken takip edilmesi gereken bir yöntem olarak şunu önermektedir: "Rakiple tartışmada insafli olmak kaçınılmazdır. Onun da meşrebinde ve yorumlarında delilleri vardır. Allah'a iftira ettikleri için Hıristiyanlar bizim hasımlarımızdır. Allah onlar için "Allah'ın çağrısına uyulduktan sonra O'nun hakkında tartışmaya girenlerin delilleri Rableri katında bătıldır. Onlara bir gazap vardır. Onlar için çetin bir azap vardır?"⁴⁴ buyurmuştur."

Ressî, "Allah'tan sonra adil hâkim" olarak değerlendirdiği "insaf" olgusunun tartışmalarda esas alınması gerektiğini savunmaktadır. Bu bağlamda ayrıca şöyle demektedir: "Aramızdaki anlaşmazlıklarda bize ve size insaf şarttır. Eğer biz insafli olursak uzlaşabilir, değilse bir noktada uzlaşmamız imkânsızdır. Allah'tan sonra en adil hakem, bir tartışmada tarafların birbirine karşı insafli davranmaktır. İnsafli davranış kişinin kendisine şifa olması demektir. İçinde bulunulan belirsizlikten, karmaşadan kurtulmak için her durumda hakkı insaf etmek gerekir. Hıristiyanlara hitaben: "Kişisel çıkarlarınız için Hak'tan ayrılmazsanız dini ve dünyevi yaşamınızda mutlu olursunuz. Allah'ın indirdiği asıl Tevrat'ta ve İncil'deki hükümlere inanın ve gereğini yerine getiriniz.⁴⁵ Körü körüne yorum yaparak Allah'a iftira etmeyi bırakınız. Yolunuzda dosdoğru olursanız Yüce Allah'ın buyurduğu gibi 'üzerinizden ve ayaklarınızın altındakinden faydalanırsınız.'⁴⁶ sözünü anlayınız. Aklını kullanan ehl-i kitap için bu tavsiyeler yeterlidir. İnşallah hidayete erersiniz."⁴⁷

İslam'dan önceki dinî geleneklerin teolojik alanda yarattıkları sapmaya ilişkin Kur'an'ın⁴⁸ yaptığı 'adalet' çağrısı, bir denge çağrısıdır. Zira yeni bir dinin gönderilişi, öncekilerde yaratılan dengesizliğe bir müdahaledir. Önceki dini geleneklerde yapılan tahrifi bu dengenin bozuluşu olarak almak mümkündür. Zira harf/tahrif Arapçada uç nokta, sınır ve dengesizlik anlamlarına gelmektedir.⁴⁹ Ressî'nin ihtilafli durumlarda takınması gereken insaf tutumunun, tarafların duygu ve çıkarlarına göre değil, vicdanlarının sesine kulak vermelerinin önemine dikkat çekmesi geleneklerde takınılan aşırı tutumlar arasında bir orta yol bulmaya davettir.

⁴³ Atay, "Kur'an'a Göre Münazara Metodu", 275.

⁴⁴ Şurâ 42/16; Krş. Hacc 22/16.

⁴⁵ Maide 5/68.

⁴⁶ "Eğer onlar Tevrat'ı, İncil'i ve Rableri tarafından kendilerine indirileni (Kur'an'ı) gereğince uygulasalardı elbette üstlerinden ve ayaklarının altından bol bol rızık yiyeceklerdi. Onlardan orta yolu tutan bir zümre vardır. Ama onların birçoğunun yaptığı ne kötüdür!" (Maide 5/66).

⁴⁷ Ressî, 'er-Reddu ala'n-Nasâra', I, 420.

⁴⁸ "İşte böylece sizin dengeli bir ümmet olmanızı istedik." (Bakara 2/143).

⁴⁹ Şaban Ali Düzgün, "Bir Arada Yaşamın Ahlakî ve Felsefi Temelleri", *Kelâm Araştırmaları Dergisi*, 13/2 (2015): 589.

Hıristiyanlarla diyalogun sürdürülebilmesi için asgari müşterekler üzerinde anlaşılmasının gerekliliğini vurgulayan Ressî, bu ortak noktaları şöyle sıralamaktadır: Allah'ın ve meleklerin varlığı, İsa'nın sözü ve şahadeti, Meryem'in İsa hakkındaki şahadeti, Havariler ve söylediklerinin şahadeti.⁵⁰ Ressî'nin İsa hakkında ileri sürülen iddialara tanık olan söz konusu hususları her iki tarafın kabul etmesi gerektiği şeklindeki önerisiyle bir uzlaşma zemini oluşturmaya çalıştığı görülmektedir. Nitekim bu durum Kur'an'da da açık bir şekilde ortaya konulmaktadır: "*De ki: 'Ey kitap ehli! Bizimle sizin aranızda ortak bir söze gelin: Yalnız Allah'a ibadet edelim. Ona hiçbir şeyi ortak koşmayalım. Allah'ı bırakıp da kimimiz kimimizi ilah edinmesin'. Eğer onlar yine yüz çevirirlerse, deyin ki: 'Şahit olun, biz Müslümanlarız'".*⁵¹ İki ilahi dinin müntesipleri olan Hıristiyanlar ve Müslümanların, Âdem'den Hz. Muhammed'e kadar gönderilen tüm peygamberlerin, bir ortak uzlaşma noktası olabileceğini belirtmektedir. Buna göre aynı tevhidi dinin peygamberlerinden kendilerine en yakın olanın öğretilerine kulak vermek gerektiğini hatırlatmaktadır. Bununla birlikte aynı Tanrıya inanan her iki tarafın söylemlerinde de dürüst ve insafli olmadıkça bir araya gelmenin imkânsız olacağını söylemektedir.⁵²

3. Kâsım b. İbrahim er-Ressî'nin Hıristiyanlığa Yönelik Eleştirileri

Müslüman-Hıristiyan teolojik tartışmalarını gösteren dönemin önemli eserlerinden biri Kâsım b. İbrahim er-Ressî'nin *er-Redd ale'n-Nasârâ* adlı risalesidir. Ressî'nin, Hıristiyanlık ve diğer inançlara yönelik kaleme aldığı eserlerinde meseleleri sistematik bir tarzda ele aldığı, cevaplarında ve ileri sürdüğü tezlerinde belli metotlar kullandığı görülmektedir. O, İsa'nın tanrılığı ve teslis meselesini merkeze aldığı Hıristiyanlık eleştirisinde ilk olarak tümevarım metoduyla *asıl/fer-parça/cüz* ilişkisinden hareketle baba-oğul tezinin imkânsızlığını ortaya koymaktadır. Birçok metodu kullanan Ressî, tartışma kurallarını baştan belirleyerek muhatapları ile yaptığı münazaraların seviyeli olmasına özen göstermektedir. Hıristiyan inanç ilkeleri ve kaynakları, mezheplerin ittifak ettiği ve anlaşmazlığa düştüğü konular, Hıristiyanlığın çelişkileri gibi konular, onun Hıristiyanlığa ilişkin eleştirilerinin temalarını oluşturmaktadır.

Ressî'nin bu eserde Hıristiyan inancının temel taşı olan İsa'nın ulûhiyet karakterini reddetmeyi hedeflediği görülmektedir. Risalenin başlangıcında ileri sürdüğü tezleri mantıki önermelerle sağlam bir temele dayandırmaktadır. İsa ve Allah kavramlarını *asıl* ve *tür* metaforu ile ilişkilendirerek ulûhiyete mantıki dayanak sağlamaktadır. Ona göre, canlı cansız bütün varlıkların her bir *türü* için geçerli olan özellikler *asıl* için de geçerlidir. Erkek ya da kız çocuklarda olan özellikler aynı düzeyde

⁵⁰ Ressî, 'er-Reddu ala'n-Nasâra', I, 421-422.

⁵¹ Al-i İmran 3/64.

⁵² Ressî, 'er-Reddu ala'n-Nasâra', I, 422.

ebeveynde, bir ağacın dallarının tüm özellikleri de ağacın kökünde bulunmaktadır. Bu önermeye göre, Allah'ın baba olması veya herhangi bir türe *asil* olduğunu kabul etmek, O'nun ilahlığını, ezeli ve ebediliğini geçersiz kılar. Allah'a çocuk ya da babalık nispet edilmesi, zati olarak Baba ve Oğulun birbiriyle aynı özelliklere sahip olduğunu kabul etmek anlamına gelir. Rububiyet ise ancak tek bir varlık için olabilir. Dolayısıyla O, ne bir *asil* ne de bir babadır.⁵³

Ressî'ye göre, insan türünün sahip olduğu tüm özellikler birey için de geçerlidir. Çocuğun meydana gelmesinde babanın önemli etkisi olmakla birlikte annenin de eşit düzeyde rolü bulunmaktadır. İsa'nın Tanrı olarak kabul edilmesi durumunda baba ile birlikte annenin de Tanrı olduğu kabul edilmelidir. Hatta anne-babanın ebeveyni ve tüm *usulü* de bu çerçevede değerlendirilmelidir. Oysa Hıristiyanlar *asil* konumunda olan atalarını göz ardı edip sadece İsa'ya tapmaktadır. Eğer İsa'ya özgü beşer üstü bir durum veya davranış farklılığı varsa bu kabul edilebilir bir durumdur. Oysa farklı coğrafyada olsalar da tüm Hıristiyan ekolleri, İsa'nın kendileri gibi olağanüstü özellikleri olmayan bir beşer olarak Tanrı'ya ibadet ettiğine şahit olmaktadır.⁵⁴ İsa'nın kendisini ve annesini Allah'ın dışında iki Tanrı olarak benimsemelerini söylemediği, ayetlerde⁵⁵ açıkça belirtilmektedir.

Ressî'nin, Allah'ın birliğini ispatlamada *asil-fer* gibi *parça/cüz* örneğini de kullandığı görülmektedir. "Bir bütünün parçası konumunda, kendi gibi benzeri veya zıddı olan bir varlık vâhid olarak nitelendirilemez. Aynı şekilde parçalardan oluşan bir varlığın cüzlere ayrılması ve parçaları bir araya getirerek mürekkebe bir bütün oluşturulması mümkündür. Dolayısıyla bu tür bir varlık için parçalara ayrılmama gibi bir nitelik söz konusu değildir. Parçalanan bir şeyin cüzlerden oluşması ve cüzlerin de birbirine benzemesi kaçınılmazdır."⁵⁶ Allah iki şey olmayan tekdir (Vâhidir), O'nun tek oluşu ikisi olanın birisi ya da iki parçadan oluşan şeyin diğer parçası olan tek demek değildir. O'nun bir oluşu zihne farklı iki anlam getirmez. O, her tek durumuna muktedir olandır. Cüz şayet aciz ise onun Rab olması ve kavi olması düşünülemez. Kudrette eşit olanın Rubûbiyette de eşit olması gerekir. Allah Rubûbiyetini Tek olmakla tanımlamıştır.⁵⁷

Hız. İsa ve Meryem'in insan olduğuna vurgu yapan ayetleri veren Ressî, Hız. İsa'nın bir insan olarak yaratıldığını, buna Hıristiyanların da şahit olduğunu hatırlatmaktadır. Dolayısıyla onun ulûhiyetinin mantıksız olduğunu, İsa'yı ancak bir kul olarak kabul etmenin zorunlu olduğunu göstermeye çalışmaktadır.⁵⁸ "De ki: 'Eğer Rahman olan Allah'ın çocuğu olsa, kulluk edenlerin

⁵³ Ressî, 'er-Reddu ale'n-Nasârâ', I, 389.

⁵⁴ Ressî, 'er-Reddu ale'n-Nasârâ', I, 390.

⁵⁵ Maide 5/116-117.

⁵⁶ Ressî, 'el-Âlim ve'l-Vâfid', II, 389.

⁵⁷ Ressî, 'Tefsiru'l-Arş ve'l-Kürsî', I, 658.

⁵⁸ Ressî, 'er-Reddu ale'n-Nasârâ', I, 390.

ilki ben olurdum."⁵⁹ ayetinden hareket ederek, İsa'nın ulûhiyetini kabul edenlere, akli gerekçe olarak, her beşer gibi ruh ve bedene sahip olan annesinin de ilâh olduğu tezini benimsemelerini teklif eder. Çünkü İsa'nın dünyaya gelmesine neden olan annesinin önemi, İsa'dan daha öncelikli bir durumdur. *Fer* için olanın *asil* için de geçerli olması, fıtratta ve özelliklerde çocuk için var olanın anne-babası için de geçerli olması gerektiğini vurgulayan Ressî, hiçbir Hıristiyan'ın İsa'ya nispet ettikleri tanrılığı Meryem'e nispet etmediklerini belirtmektedir. Bilakis onun Allah'ın kullarından olduğunu itiraf etmeleri, batıl olan görüşlerinin temelini ve geçerliliğini de ortadan kaldırmaktadır. Çünkü Meryem'in anne olarak kabul edilmesi, onun taşıdığı tüm beşeri özellikleri de kabul etmek demektir.⁶⁰

Ressî, Hz. İsa'nın "Allah'ın oğlu" olamayacağı gerçeğini, onun sahip olduğu beşerî sıfatlarla ispatlamaya çalışır. Ona göre esas itibarıyla Tanrının çocuk sahibi olması imkânsız olduğu gibi, sonuçları açısından da imkânsızdır. Bu konuda Kur'an'dan birçok delil ileri sürer.⁶¹ Pek tabi ki bütün bu delillerdeki hedefi Hıristiyan Teslis inancının sarsılması ve bu itikadın dayanıksızlığının gösterilmesidir. Ressî, bütün bu delillerle Hıristiyanların Baba-Oğul-Kutsal Ruh'un ulûhiyette birliğine inanmalarının Allah'a apaçık bir iftira olduğunu ortaya koymaya çalışmıştır.⁶²

Ressî, beşerî sıfatlara sahip birinin Allah'ın oğlu olamayacağını, İsa'nın bir beşer olduğunu gösteren davranışlarıyla ispatlamaya çalışır. Birçok ayette 'Meryem'in oğlu' şeklinde hitap edilen⁶³ İsa'ya Hıristiyanların, onun yemesine-içmesine⁶⁴ sevincine-hüznüne ve asıldığında sabır göstermesine şahit olduklarını dile getirmektedir. Ona göre, ayetlerde geçen 'Meryem oğlu İsa' ifadesi, şüphe duyan yürekleri serinleten, şüpheleri ortadan kaldıran ve onun insan oluşuna yapılan bir vurgudur. İsa ile Meryem'in aynı beşeri özelliklere sahip olduğunu önyargısız her akli başındaki insan idrak edebilir. Temelde herhangi bir şeyin parçası aslı için de geçerli olduğu ilkesinden hareketle, İsa'nın varlığı Meryem'den olduğu gibi, Meryem'in *aslı* ise İsa'nın aslıdır. Dolayısıyla Hıristiyanların, beşeri özelliklerine tanık oldukları birine ilah özelliği yüklemesinin çelişkili bir durum olduğunu göstermektedir. Meryem'in oğlu olarak kabul etmek, İsa'nın beşer olduğu gerçeğinin en temel dayanağıdır.⁶⁵ Nitekim bu durum Kur'an'da açıkça

⁵⁹ Zuhruf, 43/81.

⁶⁰ Ressî, 'er-Reddu ale'n-Nasârâ', I, 391-392.

⁶¹ Ressî, 'er-Reddu ale'n-Nasârâ', I/391-392.

⁶² Aydın, *Reddiyeler*, s. 41.

⁶³ Âli İmrân 3/45, 49; Maide, 5/17, 46, 72, 75, 78, 110, 112, 114, 16; Tevbe 9/31; Müminun, 23/50.

⁶⁴ Maide 5/75; Müminun 33/33.

⁶⁵ Ressî, 'er-Reddu ale'n-Nasârâ', I, 393.

belirtilmektedir: “Allah’ın katında İsa’nın durumu kendisini topraktan yaratıp sonra ol demesiyle var olan Âdem’in durumu gibidir.”⁶⁶

Ressî’ye göre, anne olarak kabul edilmemesi durumunda, Meryem’in bir bitkinin ortaya çıkmasına neden olan toprak konumuna indirgeneceğini bunun da kabul edilebilir durum olmadığını söylemektedir. Ona göre Hıristiyanların da kabul ettiği gibi, İsa ve Meryem arasında beşeriyet, yeme-içme, üzülme-sevinme vb. özellikler⁶⁷ konusunda hiçbir fark yoktur. Beşer olarak diğer insanlar gibi acılar karşısında sıkıntı yaşamayı, çarmıha gerildiğinde acı çekmesi, onun ilahlığını ortadan kaldırmaktadır.⁶⁸ Bâkullânî de Hz. İsa’nın tek bir tabiatının olduğunu ortaya koymak için açık bir delil sunmaktadır. Buna göre, çarmıha gerilen kimsenin üçlü birliğin bir unsuru olan Hz. İsa olduğu kabul edilirse teslisi oluşturan tüm unsurların da öldüğünün kabulü demektir. İsa’nın sadece bir beşer ya da en azından bu anda İsa’nın sadece bir beşer olduğu benimsenmiştir. Böylece birlik doktrininin de temeli ortadan kalkmış olur.⁶⁹

Ressî, Hıristiyanların baba-oğul durumunu tanrılıkta bir görmelerini, Hz. Peygamber zamanındaki müşriklerin, melekleri Allah’ın kızları⁷⁰ nitelmesiyle tanrısal kategoride değerlendirmelerine benzetmektedir. Müşriklere göre, putlar ilâhî kuvvetlerin ve meleklerin suretleridir. Melekler ise Allah’ın kızlarıdır. Bu yüzden müşrikler; meleklerin suretlerini yapıp müennes isimler vererek putlara tapmakta, putları Allah’ın yanında şefaatçi kabul ederek kendilerine yardım ettiklerini iddia etmekteydiler. Ressî, müşriklerin “canlıların Allah tarafından yaratıldığı ve Allah’ın onları yedi yıldız ile tedbir ettiği” şeklindeki iddialarının Hıristiyanlarınkine benzediğini belirtmektedir. Nitekim Hıristiyanlara göre de Tanrı varlıkları ve eşyayı oğluyla yaratmış, ruhuyla hıfz ve tedbir etmiştir. Ressî’ye göre varlıkların yaratılmasında Tanrı ile birlikte etkin görülmesi nedeniyle yıldızlar, melekler ve ruh ilahi özelliğe büründürülmüştür.⁷¹

Ressî, oğulluk ve benzetme nitelendirmesinin aklen imkânsız olduğunu, Allah’ın varlığını ispat için kullanılan *temanu* deliliyle ortaya koymaya çalışmaktadır. Bu delile göre, birbirine benzeyen iki varlığın her ikisinin de Tanrı olması mümkün değildir. Çünkü tanrıların farklı isteklerinin aynı anda gerçekleşmesi söz konusu değildir. Ayrıca tanrısal nitelik açısından benzetilen varlık, gerçek tanrının otoritesini aciz kılar. Aciziyet ise tanrılığa layık olmayan bir özelliktir. Dolayısıyla hükümlerinde aciz olan bir varlığın Tanrı olması mümkün değildir. Ressî, Hıristiyan ve müşriklerin bu

⁶⁶ Ali İmran 3/59.

⁶⁷ Meryem 19/31, 33.

⁶⁸ Ressî, ‘er-Reddu ale’n-Nasârâ’, I/392.

⁶⁹ Haddad, Wadi Z., “Bâkullânî’nin Hıristiyanlık Temel Doktrinlerine Reddiyesi”, çev. Süleyman Akkuş, *Usûl İslam Araştırmaları Dergisi*, 9 (2009): 227.

⁷⁰ Enam 6/100-101; Nahl 16/57; Saffat 37/149, 153; Zuhuruf 43/16; Tur 52/39.

⁷¹ Ressî, ‘er-Reddu ale’n-Nasârâ’, I, 394.

benzetmelerinin batıl olduğunu birçok ayetle⁷² de ortaya koymaya çalışmaktadır.⁷³ O, bir mülhitle tartışmasında âlemin yaratıcısının tek olduğu konusundaki görüşünü şöyle delillendirmektedir: “Yaratıcı birdir, eğer birden fazla olsaydı bu durumda her bir yaratıcının mutlaka diri (Hayy) ve her şeye güç yetiren (Kadir) olması gerekirdi. Bunun aksi kabul edilemez. Eğer hay ve kadir olan Bir’den fazla yaratıcı aynı anda var olsaydı, o zaman birisi bir şey yaratmak istediğinde diğeri bunu aynı ile yaratmasına engel olacak böylece yaratma gerçekleşmeyecekti. Yaratması engellenen de aciz olacaktı. Onun aciz oluşu sonradan var olduğuna (muhtes) delildir. Şayet ikisi çelişir ve kuvvetleri birbirine denk olursa bunun sonucunda düzensizlik (fesat) ortaya çıkar. O zaman herhangi birisinin bir şey yaratmasından söz edilemez. İrade ettiğini gerçekleştiremeyen tanrı ise aciz duruma düşmüş olur. Oysa Tanrı için acizlik söz konusu olamaz. Âlemin muntazam, sapaşğlam ve düzen içerisinde olduğunu gören bizler bunu yaratanın tek olduğuna, iki ya da daha fazla olmadığına ve olamayacağına kanaat getirmekteyiz. Bu durum yaratanın tek olduğuna ve tek olması gerektiğine delildir.”⁷⁴

Allah'ın birliğini ve hiçbir şeye benzemediğini kabul etmek Hıristiyanların benimsediği teslis anlayışının da reddi anlamına gelmektedir. Bu duruma dikkat çeken Ressî, Allah'ı bir olarak düşünen için Allah'la birlikte baba ve oğul, zıt ve benzer kabul etmenin düşünölemeyeceğini söyler. O, hiçbir şekilde benzeri olamayacağından dolayı Allah'ı yaratıklardan herhangi bir şeye benzeten kişinin Allah'ı bilme durumundan ve Hak'tan çıktığını söyler.⁷⁵ Yine Allah'ı herhangi bir yaratığa benzetmek O'nun tek oluşunun iptali ve ezeli oluşunun reddi anlamına gelmektedir. Bu nedenle Allah'ı herhangi bir mahlûka benzeten, teşbih ya da temsil eden Allah'a açık şirk koşmuş olur.⁷⁶ Allah'a şirk koşan kişi ise tevhit ve marifetten uzak olmuştur. Çünkü müşrikin düşüncesinde Allah'a ait sıfatlarda başkasını ortak koşma vardır. Allah'ı herhangi bir şeye benzetenler Allah hakkında gerçek ve yakîn bilgiden uzak olanlardır.⁷⁷

Tanrı'nın çocuk sahibi olması düşüncesini esas itibariyle olduğu gibi neticeleri itibariyle de muhal olarak gören Ressî, bu konuyla ilgili ayetlere atıflar yapar.⁷⁸ Allah'a babalık vasfını yakıştırmamanın ahlaksız bir durum olduğunu, O'nun ancak tek ve bir ilah olduğunu belirten Ressî, özellikle, Allah'ın doğmadığı ve doğurmadığı, hiçbir şeyin ona benzemeyeceğini ortaya koyarak, “mevlüd-vâlid, rab-merbu, âbid-ma'bûd” kavram ilişkisi çerçevesinde İsa'yı Allah'ın oğlu olarak nitelemenin tezat teşkil ettiğini

⁷² Bakara 2/116-117; En'am 6/100-103; Şura 42/11; İhlas 112/1-4.

⁷³ Ressî, 'er-Reddu ale'n-Nasârâ', I, 394-395.

⁷⁴ Ressî, 'Münazaratü Mea'l-Mülhid', I, 305.

⁷⁵ Ressî, 'Fusûlu'n fi't-Tevhîd', I, 649.

⁷⁶ Ressî, 'Fusûlu'n fi't-Tevhîd', I, 649; Ressî, 'Tefsîru'l-Arş ve'l-Kürsî', I, 665-666.

⁷⁷ Ressî, 'Tefsîru'l-Arş ve'l-Kürsî', I, 665.

⁷⁸ Meryem 19/89-95; Kehf 18/4-6; Sebe 34/40-41; Zuhuf 43/82-83.

ortaya koymaktadır. İsa'nın oğul olarak kabul edilmesinin Hıristiyan düşüncesinin temelini en baştan sağlam olamayacağını ileri sürdüğü şu delille göstermeye çalışmaktadır: "Tanrı kabul edilen İsa'nın kadim sıfatına sahip olması gerekirken, onu oğul olarak kabul etmek bu sıfatını yok saymak demektir. İsa ile birlikte bütün varlıklar Allah tarafından yaratılmış olması nedeniyle hâdistir. Hâdis olan bir varlığın ise tanrılık özelliği bulunamaz."⁷⁹

Temel bilgi kaynağı olarak akli kabul eden Ressî, teslis inancını reddetme ve Allah'ın birliğini ispat etmede akli delillere dayanmış ve önemli çıkarımlarda bulunmuştur. Örneğin, Allah'ın sayısal varlık olmadığını, çünkü sayısal varlıkların tek olmasının imkânsızlığını belirterek O'nun birliğini akli yönden ispatlamaya çalışmaktadır.⁸⁰ Yine ona göre, Allah iki şey olmayan tekdir (vâhiddir), O'nun tek oluşu ikisi olanın birisi ya da iki parçadan oluşan şeyin diğer parçası olan tek demek değildir. O'nun bir oluşu zihne farklı iki anlam getirmez. O, her tek durumuna muktedir olandır. Cüz şayet aciz ise onun Rab olması ve kavi olması düşünülemez. Kudrette eşit olanın Rubûbiyette de eşit olması gerekir. Allah Rubûbiyyetini tek olmakla tanımlamıştır.⁸¹

Hz. İsa'nın tanrılığını kabul etmenin imkânsız olduğunu bu şekilde ortaya koymaya çalışan Ressî, Hıristiyan kredisunu eleştiri konusu yaparken, bu iddiasını desteklemek için Yeni Ahit'ten de bazı nakiller yapmaktadır. Allah'a oğul isnat etmenin mantıki geçersizliğini, "Oğul diğer oğullar gibi, baba da diğer babalar gibi olabilir mi? Eğer onlar gibiyse tanrılık vasfını, değilse de babalık ve oğulluk vasfını yitirmiştir." önermesiyle ortaya koyarken bu durumun birçok ayette⁸² reddedildiğini açıklamaktadır.⁸³ Böylece Ressî, Hıristiyanların kendi kutsal metinleri açısından da tutarsız olduğunu ortaya koymaya çalışmıştır.

Ressî, Hz. İsa'nın beşeriyeti, baba ve oğul kelimelerinin mecazi anlamları üzerinde durarak, baba-oğul- kutsal ruh şeklinde isimlendirmenin akıl ve beş duyuya aykırı bir durum olduğu gerekçesiyle teslis inancının yanlışlığını ortaya koymaktadır. Dilbilimsel açıdan ileri sürdüğü tezine göre, teslis doktrini ile bağlantılı olarak, Hıristiyanların eşya/şeyler hakkında üç isimlendirmede bulduklarını belirtir: Cevhere ve öze delalet eden isimler (esmâ-i zâtiyye-cevheriyye), şahıslara delalet eden isimler (esmâ-i şahsiyye-uknûmiyye) ve fani/geçici, arazî durumlara delâlet eden isimler (esmâ-i hâdise-araziyye). Buna göre, tabii olan isim kendi zatı ve doğasından gelen, zatından ayrılmayan sabit bir isimdir. Uknum ve cins isimleri ise, sonradan yaratılma özelliği taşıdığından tabii ya da zat ismi olamaz. Uknumlar için

⁷⁹ Ressî, 'er-Reddu ale'n-Nasârâ', I, 399-400.

⁸⁰ Ressî, 'Kitabu'l-Müsterşid', I, 469-470.

⁸¹ Ressî, 'Tefsiru'l-Arş ve'l-Kürsî', I, 658.

⁸² Kehf 18/4-6; Şura 42/11.

⁸³ Ressî, 'er-Reddu ale'n-Nasârâ', I, 400-402.

yapılan adlandırmaların Hıristiyanlar tarafından yapıldığına ilişkin deliller asla çürütülemez kadar sağlamdır. Dolayısıyla Tanrı dışında ilahi özellik atfedilen varlıklara oğul ve kutsal ruh şeklinde verilen isimlerin zatına/doğasına ait olmadığını, söz konusu varlıkları tanrısal nitelik kazandırma amacıyla âraz ve hades türünden bir adlandırma olduğunu belirtmektedir. Buradan hareketle o, isimleri gibi kendilerinin de yaratılmış bir varlık olarak tanrılık özelliklerini taşımalarının imkânsız olduğunu kanıtlamaya çalışmaktadır.⁸⁴

Ressî'nin reddiyesinde kullandığı teslis, cevher ve öz terimleri, aslî günah ve kefarete gibi Hıristiyan teolojisine ait, kavramlar çağdaş Hıristiyan teologları Theodore Ebû Kurra, Ammâr ve Ebû Reyta'nın eserlerinde de benzer bir anlam içeriğiyle kullanılmaktadır. Ayrıca onun Hıristiyan doktrini hakkında hem sözlü hem de yazılı pek çok bilgi kaynaklarına sahip olduğu anlaşılmaktadır. Bu benzerlikten hareketle Ressî'nin, zamanının Hıristiyan teolojisine tamamen aşına olmakla birlikte, aynı zamanda görüşleri üzerinde etkili olacak şekilde de ondan etkilendiği ileri sürülmektedir.⁸⁵

Ressî, tahrif sorununa da değinerek Hıristiyanların kutsal kitaplarını kendi kişisel anlayışlarına göre tevîl ettiklerini ve dolayısıyla saptıklarını, kendilerine tabi olanları da sapıttırdıklarını da belirtmiştir. Örneğin bazı mezheplerin, kutsal kitaplarında bazı yerlerde 'babanın bizzat kendisi', bazı yerlerde ise 'oğulun kendisinde baba' şeklinde tanrı tasavvur edilmektedir. Onların ihtilaf içerisinde olmaları ve Allah'a iftira atmaları nedeniyle Kur'an tarafından da eleştirilmektedir.⁸⁶ Ona göre, Hıristiyan mezheplerinin, dinin en temel ilkesi olan Tanrı inancı konusunda fikir ayrılığına düşmeleri bu meseleyi şüpheli konumuna getirmektedir. Bu yüzden onların sahip olduğu Tanrı tasavvuru tahrif ve yanlış tevîlin bir sonucudur.⁸⁷

Ressî, dini konularda yapılan polemiklerde Hıristiyanların kör tevîle başvurma tavrının, karşı tarafın da tevîle cevap vermesine yol açacağını, böylelikle uzlaşmayı imkânsız kılacağını belirtmektedir. Bu nedenle dinler ve inanç sistemlerinin birbiriyle tartışma usulüne riayet etmelerinin önemine dikkat çekerek tevîl yapmak yerine iddialarını kanıtlayacak sağlam delilleri ortaya koymaları gerektiğini söylemektedir. Dört İncil'de İsa peygamberin

⁸⁴ Ressî, 'er-Reddu ala'n-Nasâra', I, 417-419.

⁸⁵ Madelung, "Kâsım b. İbrahim ve Hıristiyan Teolojisi", 329-330.

Genelde öteki dinler hakkında çalışma yapan düşünürler benzer ithamlara maruz kalabilmektedir. Özellikle Mu'tezile'yi yıpratmak adına bu tür ithamların yapılmış olma ihtimali bulunmaktadır. Kaldı ki Hıristiyanların düştüğü teolojik hatalara düşmemek adına oldukça hassas davranan, hatta Hıristiyan teolojisinin bir antitezi gibi düşünülebilecek olan Mu'tezilî düşünce, Hıristiyan düşüncesinden etkilendiği, bu yönüyle Hıristiyanlara benzediği gibi suçlamalarla karşı karşıya kalmıştır. (İbrahim Kaplan, "Hıristiyan Teolojisiyle Etkileşimi Açısından Erken Dönem Kelâmı", *Kelâm Araştırmaları Dergisi*, 6/2 (2008): 149).

⁸⁶ Zariyat 51/8-11.

⁸⁷ Ressî, 'er-Reddu ala'n-Nasâra', I, 420.

bazı yerlerde beşer olduğuna⁸⁸ dair ifadeler bulunduğu dikkat çeken Ressî, bazı yerlerde ise tanrısal özellikleri olduğuna⁸⁹ ilişkin ifadelerle çelişik bir durumun arz etmesinin söz konusu tevillerin bir sonucu olduğuna işaret etmektedir. Ona göre Hıristiyanların ilgili kutsal kitaplarındaki çelişkili ifadeler tanrı inancına delil olmaktan oldukça uzaktır.⁹⁰ Nitekim dinlerin kendi sübjektif argümanlarını diğer dinlere karşı kullanması, inançların birine karşı üstünlük yarışına girip *hüccet* (muhatapı iddiasından vazgeçirecek bir delil) getirme çabası sonuç vermeyen bir durumdur. Çünkü bu söylemlerin *hüccet* değeri yoktur. İnançların rasyonel ve epistemik değerini sorgulamak için, inanç alanının dışına çıkıp bunları sağlam ölçütlerle değerlendiren kriterlere ihtiyaç vardır. Kur'an'ın, "Eğer doğru iseniz burhanımızı getirin."⁹¹ ifadesi, inanç önermelerinin rasyonel bir zeminde inşa edilmesini talep etmektedir. Kısacası, dinlerin inanç önermelerini (akidelerini), daha objektif bir zeminde inşa etmeleri gerekmektedir.⁹²

Sonuç

Müslüman âlimlerin Hıristiyan teolojisine yönelik eleştirileri tevhit ilkesine aykırı olan teslis inancı üzerinde yoğunlaştığı görülmektedir. Bu bağlamda Hıristiyanların teslisin ikinci uknumu olan Oğul'un Tanrı ile enkarne olduğuna yönelik tez kristolojik bir eleştiriyle karşılanmıştır. Bir yandan Kur'an'ın Hz. İsa ile ilgili mesajını dile getirmek, diğer taraftan da eleştirilerindeki haklılığını ispatlamak amacıyla İsa'nın kulluğu ve peygamberliği üzerinde ısrarla duran Müslüman polemikçiler, delil olarak Hıristiyanlığın kendi delil kaynaklarının yanında aklî istidlallere de başvurmuşlardır. Ressî de, Hıristiyanlığa ilişkin ele aldığı tartışma konularını İslami düşünce sisteminin etkisi altında işlemiş ve bu konudaki Kur'anî düşüncüyü kanıtlamaya çalışmıştır. Polemik unsurlardaki tartışmanın, Kur'anî düşünce lehinde kanıtlamak için, sık sık Hıristiyan kutsal kitabına başvurarak tezini İncil metinleriyle desteklemiştir. Yaşadığı bölgenin sosyo-kültürel durumu, o dönemde tercüme faaliyetlerinin yoğun olması ve Hıristiyanlığa ilişkin yeterli altyapısı reddiyesini bu tarzda ele almasını kolaylaştırmıştır.

⁸⁸ İncillerde İsa'nın beşeri özelliklerini nitelendiren bazı ifadeler: İsa'nın Davut Peygamberin neslinden olduğu (Matta, 1. bab), Havariler İsa'nın kardeşi olduğu (Luka, 8/21); Yusuf oğlunun Meryem'in dedesi ve babası olduğu (Luka 2/39, 50); Meryem'in bir çocuk dünyaya getirdiği (Matta 1/22); Musa'nın İsa'yı Yesu' b. Yusuf olarak adlandırması (Yuhanna 1/45-46).

⁸⁹ İncillerde İsa'nın ilahi özelliklerini nitelendiren bazı ayetler: Havarilerin, Babanın oğulları olduğu (Matta 33/90); Temiz oğul, Allah'ın gerçek, temiz oğlu olduğu (Matta 3/18; Yuhanna 6/68), İsa'nın kendisini Tanrının oğlu olarak belirtmesi (Yuhanna 1/36).

⁹⁰ Ressî, 'er-Reddu ala'n-Nasâra', I, 421.

⁹¹ "Yahudi veya Hıristiyan olmayan kimse elbette cennete girmeyecek" dediler; bu onların kuruntularıdır. De ki: 'Sözümüz doğru ise delillerinizi getirin.'" (Bakara 2/111)

⁹² Düzgün, "Bir Arada Yaşamının Ahlakî ve Felsefi Temelleri", 590.

O, Hıristiyan teolojisini reddetmeye yönelik kaleme aldığı risalesinde ileri sürdüğü tezleri mantıkî önermelerle sağlam bir temele dayandırmaktadır. Reddiyede işlenen konularda ileri sürdüğü tezlerin temel referansı Kur'an ayetleri olmakla birlikte, aklı ve mantıkî delillerle de tezlerini güçlendirmeye çalışmıştır. Reddiyesinde geleneksel tartışma metodu olan diyalogik soru-cevap metodunu oldukça sık kullanan Ressî, metodunun genel yapısını oluşturan şüphelerin delillerle giderilmesi yöntemini de kullanmıştır. Onun ilmî tartışmalarında muhatabını ikna etmek ve kendi tezlerini benimsetmek için delile karşı delil, yani iknâî cedel metodunu kullandığı, bununla birlikte tartışmalarda tümevarım (istikra) metoduna da sıklıkla başvurduğu gözlemlenmektedir.

Ressî, Hıristiyan teslis doktrinini derinlemesine ele alarak, onların bu konudaki görüşlerini birer birer incelemiş ve bütün yönleriyle ortaya koymaya çalışmıştır. Hıristiyanların "Allah'ın üç ayrı şahıs ve bir tek tabiat" olduğu hakkındaki iddialarının Kristolojik yönden izahını yapmak için bu alandaki Hıristiyan fırkaların görüşlerini de belirtmiştir. Böylece o, gerek Hıristiyan inanç sistemine ve gerekse bu konudaki Hıristiyan çevrede ortaya çıkan görüş ayrılıklarına vakıf olduğunu açık bir şekilde ortaya koymuştur. Onun Hıristiyan mezhepleriyle ilgili olarak verdiği detaylı bilgilerden, Hıristiyanlık hakkında geniş malumata sahip olduğu anlaşılmaktadır.

Müslümanların gerçekleştirdiği fetihler, onlara farklı din ve inançları tanıma imkânı sunduğu gibi, İslam inanç ilkelerini sistematik bir tarzda ortaya konulmasını da sağlamış, bu çerçevede kelam ilminin oluşumu gerçekleşmiştir. Söz konusu öğretilerin karşıt söylemlerine cevap niteliğinde yazılan reddiyeler de buna katkı sağlamıştır. Dini savunma sorumluluğunu üstlenen kelamcılar, kültürel ve sosyal açıdan farklı olan yeni muhatapların dini anlayacakları yeni bir üslup ve dil geliştirmeye çalışmışlardır. Bununla birlikte farklı din ve düşüncelere sahip gruplarla yapılan diyaloglar, tartışma ilke ve kuralları ve tartışma kültürü konusunda tecrübe kazanmalarına neden olmuştur. İslam'a aykırı inanç ve öğretileri reddetme adına yazılan reddiyelerin aynı zamanda farklı din ve kültürlerden oluşan çoğulcu toplumlarla bir arada yaşamayı öğrenme konusunda Müslümanlara önemli katkı sağladığı da görülmektedir.

Kaynakça

- Arslan, Hulusi, "Kadı Abdülcebbar'ın Hıristiyan İlahiyatına Yönelttiği Teolojik Eleştiriler", *Kelam Araştırmaları Dergisi*, 8/1 (2010): 13-44.
- Aruçi, Muhammed, "Ressî", *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, XXXIV, 587-588.
- Atay, Hüseyin, "Kur'an'a Göre Münazara Metodu", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 17/1 (1969): 259-275.
- Aydın, Mehmet, "Ebu Hâmid Muhammed b. Muhammed el-Gazâlî ve er-Reddî'l-Cemil li-İlâhiyeti İsa bi Sarihi'l-İncil", *İslami Araştırmalar Dergisi*, 13/3-4 (2000): 479-482.
- Aydın, Mehmet, *Müslümanların Hıristiyanlara Karşı Yazdığı Reddiyeler ve Tartışma Konuları*, Ankara: TDV, 1998.
- Aygan, Fadıl, "Mâtürîdî Kelamcı Şemsüddin es-Semerkindî'nin Hıristiyanlık Eleştirisi", *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 46 (2014): 125-144.
- Batuk, Cengiz, "Reddiye/Polemik Geleneği ve Mevlânâ'nın Hıristiyanlık Algısı", *Tasavvuf İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi*, 8/20 (2007): 39-68.
- Demiri, Lejla, "İslâm Kelâmcılarına göre Hıristiyanlık: -Kadı Abdülcebbar Örneği-", *Köprü Dergisi*, 93; (Kış 2006), <http://www.koprudergisi.com/index.asp?Bolum=EskiSayilar&Goster=Yazi&YaziNo=747>, (erişim: 21 Ekim 2015).
- Düzgün, Şaban Ali, "Bir Arada Yaşamının Ahlakî ve Felsefi Temelleri", *Kelâm Araştırmaları Dergisi*, 13/2 (2015): 583-592.
- Erdem, Mustafa, "Câhız ve "el-Muhtar fi'r-Redd Ala'n-Nasâra" İsimli Risalesi", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 31 (ts.): 453-473.
- Gardet, Louis - Georges Anawati, *İslam Teolojisine Giriş - Karşılaştırmalı Teoloji Denemesi*, Çev., Ahmet Arslan, İstanbul: İdea, 2015.
- Gaudeul, J. M., *Encounters & Clashes: Islam and Christianity in History*, Roma: 2000.
- Gökalp, Yusuf, "Zeydilik ve Yemen'de Yayılışı", doktora tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2006.
- Gökalp, Yusuf, "Zeydiyye Mezhebinin Doğuşu, Teşekkül Süreci ve Tarihçesi", *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 7/2 (2007): 55-93.
- Gökalp, Yusuf, "Zeydiyye Mezhebinin Görüşleri, Kültürel Mirası ve İslam Düşüncesine Katkıları", *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 7/2 (2007): 94-112

- Haddad, Wadi Z., "Bâkılânî'nin Hıristiyanlık Temel Doktrinlerine Reddiyesi", çev. Süleyman Akkuş, *Usûl İslam Araştırmaları Dergisi*, 9 (2009): 213-228.
- Harman, Ömer Faruk, "Hıristiyanların İslâm'a Bakışı", *Asrımızda Müslüman-Hıristiyan Münasebetleri*, İstanbul: 1993, 95-110.
- Kaplan, İbrahim, "Erken Dönem Müslüman-Hıristiyan Teolojik İlişkileri", doktora tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2006.
- Kaplan, İbrahim, "Hıristiyan Teolojisiyle Etkileşimi Açısından Erken Dönem Kelâmı", *Kelam Araştırmaları Dergisi*, 6/2 (2008): 131-155.
- Kaplan, İbrahim, "Erken Dönem Müslüman-Hıristiyan Polemik Geleneği", *Hikmet Yurdu*, 3/5 (2010): 155 – 187.
- Koçar, Musa, "Mâturîdî'nin Hıristiyanların Tanrı Anlayışına Yöneltilmiş Eleştiriler", *Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 18/1 (2007): 15-26.
- Kutsal Kitap (Tevrat, Zebur, İncil)*, Seoul: Yeni Yaşam, 2008.
- Madelung, Wilferd, "İmam Kasım b. İbrahim ve Mu'tezililik", Çev. Mehmet Ümit, *Gazi Üniversitesi Çorum İlahiyat Fakültesi Dergisi*, I (2002): 394-406.
- Madelung, Wilferd, "Kâsım b. İbrahim ve Hıristiyan Teolojisi", Çev. Mehmet Ümit, *Çorum İlahiyat Fakültesi Dergisi*, I (2002): 325-334.
- Öztürk, Resul, *Kâsım er-Ressî ve Zeydiyye Kelâmı*, Van: Ahenk, 2008.
- Ressî, Kasım b. İbrahim, *Mecmu'u Kutub ve Resâil el-İmâm el-Kâsım b. İbrahim er-Ressî*, Thk. Abdulkerim Ahmed Cedban, San'a: Dâru'l-Hikmeti'l-Yemâniyye, 2001.
- Sinanoğlu, Mustafa, "Reddiye", *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, XXXIV, 516-521.
- Şarkâvî, Muhammed Abdullah, *el-Muhtâr fi'r-Redd ale'n-Nasârâ*, Dâru'l-Cîl, Beyrut, 1991.
- Şerefi, Abdulmecid, *el-Fikru'l-İslâmî Fi'r-Red ale'n-Nasârâ ilâ Nihâyeti Karnî'r-Rabi'l-Âşir*, Tunus: 1986.
- Taşpınar, İsmail, *Hacı Abdullah Petrici'nin Hıristiyanlık Eleştirisi*, İstanbul: İFAV, 2009.
- Tümer, Günay, Abdurrahman Küçük, *Dinler Tarihi*, Ankara: Ocak, 1993.
- Ümit, Mehmet, "Kâsım Ressî ve Mecmuu Kütüb ve Resâilî", *İslâmî İlimler Dergisi*, 4/1-2 (2009): 241-256.
- Ümit, Mehmet, *Zeydiyye-Mutezile Etkileşimi*, İstanbul: İSAM, 2010.

Ünal, Mustafa, "Kur'an'da Hıristiyanlara Yönelik Teolojik Eleştirilerin Fenomenolojisi", *Müslümanlar ve Diğer Din Mensupları*, Ankara: TDTD, 2004.

Varrak, Ebu İsa Muhammed b. Harun, "er-Redd ale't-Teslîs", *Anti-Christian Polemic in Early Islam; Abu İsa al-Warrâq Against the Trinity*, ed. and trans., David Thomas, New York: Cambridge University Press, 1992.

Yıldız, Hakkı Dursun, "Abbasiler", *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, I, 31-48.